

Елена Стрилюк

**П.А. СТОЛЫПИН И ВСЕРОССИЙСКИЙ
НАЦИОНАЛЬНЫЙ СОЮЗ: ПОПЫТКИ РЕШЕНИЯ
ЕВРЕЙСКОГО ВОПРОСА В РОССИИ**

В статье рассматриваются попытки П.А. Столыпина решить еврейский вопрос в России в начале XX в. и освещаются взгляды русских националистов по этому вопросу. Анализируются причины, которые побудили премьера прибегнуть к рассмотрению еврейского вопроса.

Ключевые слова: Российская империя, П.А. Столыпин, национализм, еврейский вопрос.

Olena Striliuk

**P.A. STOLYPIN AND RUSSIAN NATIONAL UNION:
ATTEMPTS TO SOLVE THE JEWISH QUESTION IN
RUSSIA**

Stolypin's attempts to solve the Jewish question in Russia at the beginning of the XX century and views at this issue of Russian nationalists are considered in this article. The reasons that prompted the prime minister to begin consideration of the Jewish question are analyzed.

Keywords: Russian Empire, P.A. Stolypin, nationalism, the Jewish question.

УДК 94 (477.51) «1907/1916»

Олександр Герасимчук

**РОЗВИТОК КРЕДИТНОЇ КООПЕРАЦІЇ НА
ЧЕРНІГІВЩИНІ В РОКИ СТОЛІПІНСЬКОЇ АГРАРНОЇ
РЕФОРМИ (1907–1916 РР.)**

В статті досліджується процес виникнення і розвитку кредитних кооперативів в Чернігівській губернії в роки століпінської аграрної реформи (1907–1916 рр.)

Ключові слова: Чернігівська губернія, століпінська аграрна реформа, кредитна кооперація

Селянське господарство Чернігівщини, потрапивши на зламі століть у вир капіталістичних відносин, віч-на-віч зіткнулося з ринковими проблемами. Діючи розрізнено, окремому домогосподарству було важко виживати в умовах конкуренції. Виходом із складного становища був кооперативний рух, який значною мірою впливав на розвиток буржуазних відносин на селі.

Дослідження розвитку кооперативного руху на Чернігівщині вже знаходило своє відображення в працях низки авторів. Зокрема, розвиток кооперації в кінці XIX – на початку XX ст. на загальноукраїнському рівні досліджували в своїх монографіях В. Марочко [12] і В. Половець [22; 23]. Взаємодію земства і кооперативних організацій на Чернігівщині вивчали В. Власенко [2], С. Горохов [3], О. Дмитренко [5]. Історії розвитку чернігівської кредитної організації була присвячена публікація В. Половця [21]. Віддаючи належне вищеназваним авторам, слід зазначити, що в їх працях чітко не простежувався зв'язок між проведенням століпінської аграрної реформи в Чернігівській губернії і бурхливим розвитком кооперації регіону в цей період. Метою нашої публікації є заповнення цієї прогалини в дослідженні регіональних аспектів розвитку кооперативного руху, зокрема в галузі кредитної кооперації.

Вихід чернігівських селян з общини в роки столипінської аграрної реформи сприяв докорінному оновленню соціально-економічних відносин на підвалинах приватної власності [12, с. 13]. «Кооперація не лише стикається з матеріальною стороною життя, вона руйнує побут, старі звички, такі як лежати на боці і говорити: «Моя хата з краю – нічого не знаю», – наводив слова одного з керівників споживчого кооперативу губерньський часопис «Селянин» [29, с. 47]. Тому не дивно, що період особливо бурхливого зростання кооперації в Україні і на Чернігівщині співпав з роками здійснення столипінських аграрних перетворень. За темпами свого розвитку кооперація Росії в 1906–1916 рр. обійшла навіть розвинуті європейські країни [32, с. 263–265]. Не стояла осторонь цього процесу і Чернігівщина, хоч столипінська аграрна реформа і здійснювалась тут низькими темпами.

Не слід, однак, вважати, що початок розвитку кооперативного руху на Чернігівщині поклали столипінські реформи. Зокрема, споживчі товариства, що об'єднували масових споживачів для спільної закупівлі товарів широкого вжитку, почали з'являтися в Чернігівській губернії ще наприкінці XIX ст. У 1907 р., тобто на початку аграрних перетворень, на Чернігівщині було вже 78 споживчих кооперативів [20, с. 29]. Перші кредитні кооперативи в Чернігівській губернії з'явилися ще в 1873–1874 рр. – це були ощадно-позичкові товариства: Волинське, Лавське, Савинське Сосницького повіту, Болотинське Мглинського повіту, Галицьке товариство Ніжинського повіту [27, с. 272; 21, с. 64].

Початок столипінських перетворень на селі викликав нову хвилю кооперативного руху, який був покликаний значною мірою компенсувати негаразди повсякденного життя за рахунок першочергового обслуговування пайовиків товарами, знаряддями, кредитами, а також наданням допомоги при збуті виробленої продукції. Позики Селянського поземельного бан-

ку, який відігравав ключову роль у фінансовому забезпеченні столипінських аграрних перетворень, не могли повністю задовольнити попит тих селян, які прагнули по-новому облаштувати своє господарство. На допомогу селянам прийшла кредитна кооперація, яка стала одним з основних і найрозповсюдженіших видів кооперативних об'єднань. Нагадаємо, що серед пропозицій чернігівських місцевих комітетів по майбутньому реформуванню аграрних відносин, питання доступних кредитів для селян було досить поширеним.

Саме в роки столипінської аграрної реформи кредитна кооперація набула в Чернігівській губернії значного розвитку. Газета «Черниговское слово» у 1910 р. писала: «В низці заходів, необхідних для реформи і підтримки сільського господарства, одним із найважливіших і своєчасних є організація кредиту. За відсутності такого практично неможливе ні впорядкування, ні покращення сільськогосподарського виробництва, оскільки при кожному бажанні землероба щось зробити чи покращити, неодмінно постане питання про кошти» [13, с. 2]. Необхідність кредитування новостворених індивідуальних господарств визнавалась як центральною, так і місцевою владою. Виступаючи в березні 1910 р. в Державній Раді, П. Столипін проголосив: «Без одночасних, наполегливих заходів з дрібного кредиту, агрономічної допомоги, освіти духовної і світської, на нас чекають і невдачі, і розчарування» [9, с. 88].

Кредитні кооперативи могли надавати позички селянам на купівлю землі, споруд, реманенту, інструментів, ремісничих матеріалів, робочої худоби, добрив, насіння, наймання робочої сили, купівлі товарів для продажу тощо [21, с. 68]. Неодмінний член Ніжинської землевпорядної комісії, відзначаючи важливість кредитних товариств при купівлі-продажу землі в повіті, зазначав, що «в Галиці є досить велике позиково-ощадне товариство, яке видавало значну кількість позик на купівлю землі у охочих виселитись» [4, арк. 248]. Кредитна кооперація в

роки столипінської аграрної реформи була представлена двома видами кредитних установ: ощадно-позичковими і власне кредитними товариствами. Різниця між ними полягала у способах формування власного капіталу: у перших він формувався за рахунок пайових внесків членів товариства (від 10 до 100 руб.), а в других – із позик від Державного банку [28, с. 191].

На початок столипінських перетворень, тобто в 1906 р. в Чернігівській губернії існував 21 кредитний кооператив обох видів [8, с. 306]. Упродовж 1906–1907 рр. утворення товариств обох форм проходило паралельно. У 1908 р. в Чернігівській губернії було 40 кредитних і 40 позиково-ощадних товариств [14, с. 688]. Починаючи з 1908 р. серед кредитних кооперативів переважаючими стають кредитні товариства, котрі були безпайовими і тому доступнішими для дрібних виробників [23, с. 68]. Кількісно кредитні товариства почали переважати в 1909 р., коли в губернії вже існувало 55 кредитних і 44 ощадно-позичкових товариства [18, с. 10]. У 1910 р. їх було відповідно 74 і 44, у 1911 р. – 82 і 46, у 1912 р. – 97 і 47, у 1913 р. – 130 і 53, у 1914 р. – 203 і 54, а на 1 липня 1915 р. – 262 і 56 товариств [10, с. 14; 11, с. 6; 14, с. 688; 17, с. 461; 21, с. 67].

У 1911 р. в кредитних товариствах Чернігівщини нараховувалося 23 805 членів, а в ощадно-позичкових – 20 256, у 1912 р. їх було вже відповідно 45 494 і 27 814, у 1913 р. – 90 875 і 35 311, у 1914 р. – 107 043 і 37 637, у 1915 р. – 162 667 і 38 596 членів [6, с. 684; 11, с. 6; 18, с. 10; 21, с. 67]. В обіг кредитної кооперації було втягнуто 20% домогосподарств Чернігівської губернії. На одного члена кредитних товариств у 1913 р. припадало 91 руб. кредиту, а на сім'ю – 19 руб. На одного члена ощадних товариств у 1913 р. припадало близько 125 руб. кредиту, а на сім'ю – 78 руб. [6, с. 684]. На середину 1915 р. кредитні товариства губернії мали загальну суму вкладів 6 809 307 руб. з балансом 9 394 101 руб., а ощадно-позичкові мали вкладів на суму 2 890 526 руб. і баланс 4 336 509 руб. [11, с. 6]. За кількістю

кредитних товариств в Російській імперії Чернігівська губернія посідала в 1906 р. 41 місце (було всього 21 товариство), а у 1910 р. Чернігівщина вже посідала 22 місце (74 товариства). Щодо стану справ в цей час в інших українських губерній, то в 1910 р. Херсонська губернія займала в імперії перше місце за цим показником (243), Полтавська – 9 місце (122), Київська – 26 місце (51 товариство) [17, с. 460-462]. За кількістю всіх кредитних кооперативних установ Чернігівська губернія піднялась в 1913 р. на 19 місце, а в 1914 р. вже на 13 місце серед інших губерній Росії. В середньому одне таке товариство обслуговувало 1 700 селянських дворів. У 1909 р. середня кількість членів одного кредитного товариства на Чернігівщині становила 295 душ, а в 1914 р. 527 душ [18, с. 10]. Кількість кредитних установ в повітах Чернігівської губернії у 1907–1914 рр. показана в табл. 1 [10, с. 14, 16; 13, с. 2; 18, с. 10; 33, с. 181-182; 24, с. 10].

Таблиця 1

Кредитні кооперативи в повітах Чернігівської губернії у 1907–1914 рр.

Повіти	1907 (всі кред. кооп-ви)	1910 (всі кред. кооп-ви)	1912 (всі кред. кооп-ви)	1913		1914	
				Кред. тов-ва	Позик.-ощадні тов-ва	Кред. тов-ва	Позик.-ощадні тов-ва
Борзнянський	4	3	7	8	2	13	2
Глухівський	2	3	3	2	3	8	3
Городнянський	17	19	21	19	5	22	5
Козелецький	7	12	13	5	8	12	8
Конотопський	1	1	3	4	3	12	3
Кролевецький	6	5	5	4	3	7	3
Мглинський	-	1	3	6	1	13	1
Н-Сіверський	-	1	4	4	1	10	1

Новозибківський	6	7	9	6	5	8	5
Ніжинський	7	12	15	9	7	17	7
Остерський	2	7	17	17	2	22	2
Сосницький	8	11	8	13	3	16	4
Стародубський	3	3	6	5	1	7	1
Суразький	2	5	8	6	2	15	2
Чернігівський	15	28	27	20	7	21	7
Всього	80	118	149	130	53	203	54
Загальна кількість кредит. кооперативів	80	118	149	183		257	

Дані табл. 1 свідчать про стрімке зростання кількості кредитних кооперативів на Чернігівщині до початку Першої світової війни. Найбільшого розвитку в губернії до 1916 р. кооперація досягла в Ніжинському повіті (63 кооперативи різних типів), найменшого – в Новгород-Сіверському (16 кооперативів) [26, с. 12; 34, с. 7-8].

Перша світова війна наклала певний відбиток на розвиток кредитної кооперації в губернії. Хоч кількісний ріст кооперативів і відбувався, але інтенсивність його зменшувалась: у 1914 р. нових кредитних товариств з'явилося 38, а ощадних – 2, у 1915 р. – відповідно 28 і 4, у 1916 р. – 12 кредитних і жодного ощадного, у 1917 р. – всього 3 товариства і всі вони були кредитними. До кінця 1916 р., тобто до року завершення столипінської аграрної реформи, кількість кредитних кооперативів у Чернігівській губернії досягла 341 товариства. І це незважаючи на те, що в роки війни кредитна кооперація мала проблеми через те, що частину керівників і членів товариств було мобілізовано в армію [2, с. 78; 21, с. 67]. Хоч кількість товариств зростала, проте ефективність їх знижувалась. Рівень інфляції, спричинений безсистемним друком грошей, викликав небувалий приплив вкладів і зменшення попиту на позики. «Значення кредитної

кооперації звелось нанівець. Кредит нікому не потрібний, бо нема до чого його прикласти», – писала «Черниговская земская газета» на початку 1917 р. [7, с. 5]. «Завдяки тому, що вклади на збереження майже не приймаються, селяни придумали новий спосіб збереження грошей: закопують кредитки в землю», – так описував кореспондент «Черниговской земской газеты» ситуацію в Новгород-Сіверському повіті [1, с. 7].

Особливістю кооперативного руху в Чернігівській губернії в роки столипінської аграрної реформи був його стихійний характер. Єдиного координуючого центру не було, що суттєво знижувало ефективність цієї прогресивної у господарчому відношенні справи [6, с. 688]. Ще напередодні війни кооперативи і земство подавали уряду клопотання про вирішення питання створення кооперативних об'єднань, але тоді воно так і не було розв'язане [2, с. 78]. Були спроби створити 1914 р. союз кооперативів Чернігівського повіту, а 1915 р. об'єднати кооперативи в Сосницькому, Борзнянському, Городнянському повітах, проте, через відсутність досвідчених керівників ці спроби виявились невдалими [15, с. 435-437]. Союзи кооперативів на Чернігівщині пізніше все таки почали з'являтися, проте вони носили місцевий характер. Так, 31 травня 1915 р. 29 кооперативів Ніжинського повіту уклали союзний договір для операцій із закупок і збуту. В об'єднання увійшли 29 кооперативів (із 64): 7 споживчих, 4 сільськогосподарських і 18 кредитних [25, с. 211-212]. 16 червня 1915 р. було створено Кролевецький союз, до якого увійшли 25 кооперативів: 7 сільськогосподарських, 12 споживчих і 6 кредитних [16, с. 433]. Проте, як вже зазначалось, утворені об'єднання носили локальний характер, загальногубернського об'єднання кооперативів так і не відбулось.

Проблемою кооперативного руху на Чернігівщині було те, що найбільш бідне селянство практично виявилось осторонь кооперації. «Кредитується в товаристві переважно багата частина населення, а бідняки, для яких десятків рублів був би

значною допомогою, змушені брати гроші в куркулів під заставу своєї продукції», – писав у 1915 р. кореспондент із Козелецького повіту [30, с. 9]. У Чернігівській губернії за всі роки столипінської аграрної реформи так і не відбулось тісного співробітництва між земствами і кооперативами, що негативно вплинуло на розвиток кооперації в регіоні. «Земські управи, крім Козелецької, мало сприяють розвитку кредитної кооперації. Земські ж каси дрібного кредиту своїм одноосібним кредитом навіть конкурують з кооперативами. А земство повинне б уже визнати кооперативи своїми союзниками у справі підняття економічного добробуту населення», – писала газета «Черниговская земская неделя» в 1913 р. [24, с. 12]. Певне зближення земств і кооперативів відбулось лише в роки війни, проте цей процес і тоді носив ситуативний характер [31, с. 59-62].

Таким чином, роки столипінської реформи були періодом бурхливого розвитку селянської кооперації на Чернігівщині, якою було охоплено значна кількість трудових господарств. Кредитна кооперація в роки столипінської аграрної реформи була важливим економічним стимулом для розвитку селянських господарств у нових умовах господарювання. Загальна кількість сільських кооперативів різних типів в Чернігівській губернії за роки реформи зросла з 170 у 1907 р. до 891 товариства у 1916 р. На превеликий жаль, пасивну позицію в кооперативному русі зайняло земство і найбідніше селянство. Влада ж бачила в кооперації небезпеку збереження общини і поширення антиурядових ідей, тому дуже помірковано ставилась до кооперації і не сприяла розвитку кооперативного руху. Всі перераховані чинники не дали повною мірою реалізувати той значний соціально-економічний потенціал, який мала чернігівська кооперація в роки столипінської аграрної реформи.

Джерела та література:

1. Бернадский А. С. Олтарь, Новгород-Северского у. / А. Бернадский // Черниговская земская газета. – 1917. – № 1. – 3 января. – С. 7.
2. Власенко В. Про відносини земства і кредитної кооперації в Чернігівській губернії / В. Власенко // Сіверянський літопис. – 1996. – № 4. – С. 73 – 80.
3. Горохов С.В. Допомога земств Чернігівської губернії кооперативному руху в аграрній сфері / С.В. Горохов // Сіверщина в історії України. – 2011. – Вип. 4. – С. 349 – 353.
4. Державний архів Чернігівської області, ф. 1336, спр. 119, оп. 1, 317 арк.
5. Дмитренко О.М. Земство і кооперативний рух в Чернігівській губернії (1865–1918 рр.) / О.М. Дмитренко. – Чернігів: Сіверянська думка, 2001. – 208 с.
6. Доклад Совета Черниговского Общества Сельского Хозяйства общему собранию членов Общества сессии 1 декабря 1913 г. о созыве общекооперативного съезда // Селянин. – 1913. – № 24. – С. 682 – 700.
7. Думы селянина // Черниговская земская газета. – 1917. – № 5. – 17 января. – С. 5.
8. Земский мелкий кредит // Селянин. – 1912. – № 10. – С. 306 – 307.
9. Зырянов П.Н. Крестьянская община Европейской России в 1907 – 1914 гг. / П.Н. Зырянов. – М.: Наука, 1992. – 256 с.
10. Кордюкова С. Краткий обзор операций и положение учреждений мелкого кредита Черниговской губернии на 1 января 1914 г. / С. Кордюкова // Земский сборник Черниговской губернии. – 1915. – Вып. I-й. – С. 14 – 20.
11. Кредитные кооперативы Черниговской губернии // Черниговская земская неделя. – 1916. – № 9. – 26 февраля. – С. 6.
12. Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.) / В.І. Марочко. – К.: М. Р. Kots Publishing, 1995. – 224 с.

13. Мелкий кредит // Черниговское слово. – 1910. – № 1053. – 14 июля. – С. 2.
14. М.П. Еще к вопросу о развитии мелкого кредита / М.П. // Селянин. – 1912. – № 22. – С. 687 – 689.
15. М. С.-Б. Попытки к кооперативному объединению в Со-
сницком, Борзенском, Городнянском уездах / М. С.-Б. // Селя-
нин. – 1915. – № 23 – 24. – С. 435 – 437.
16. М. С.-Б. Товарищество кооперативов Кролевецкого рай-
она / М. С.-Б. // Селянин. – 1915. – № 23 – 24. – С. 433 – 435.
17. Мухин А. Рост кредитной кооперации в России / А. Му-
хин // Селянин. – 1912. – № 15. – С. 460 – 464.
18. Н.Г. Товарищеские кредитные учреждения в Чернигов-
ской губернии / Н.Г. // Черниговская земская неделя. – 1914. –
№ 29. – 18 июля. – С. 10.
19. Новый закон про кооперативы // Черниговская земская
неделя. – 1917. – № 40. – 1 июня. – С. 13 – 14.
20. Обзор деятельности потребительских обществ Черни-
говской губернии // Земский сборник Черниговской губернии. –
1907. – № 9. – С. 29 – 40.
21. Половец В.М. 3 історії чернігівської кредитної
кооперації / В.М. Половец // Сіверянський літопис. – 2001. –
№ 6. – С. 63 – 69.
22. Половец В.М. Історія кооперації Лівобережної України
(1861–1917 рр.) / В.М. Половец. – Чернігів: Просвіта, 2002. –
266 с.
23. Половец В.М. Кооперативний рух в Лівобережній
Україні (1861–1917 рр.) / В.М. Половец. – Чернігів: РВК «Дес-
нянська правда», 1996. – 204 с.
24. Примаков М. Кредитные кооперативы в Черниговской гу-
бернии / М. Примаков // Черниговская земская неделя. – 1913. –
№ 24. – 23 августа. – С. 10 – 12.
25. Примаков М. Нежинское товарищество кооперативов по
посредничеству при Нежинском сельскохозяйственном обще-

- стве / М. Примаков // Селянин. – 1915. – № 11 – 12. – С. 211 – 214.
26. Примаков М. Объединение деятельности кооперативов
Нежинского уезда / М. Примаков // Черниговская земская неде-
ля. – 1915. – № 24. – 12 июня. – С. 11–12.
27. Примаков М. С. Галица, Нежинского уезда / М. Примаков //
Селянин. – 1915. – № 13–14. – С. 272 – 273.
28. Россия. 1913 год. Статистико-документальный справоч-
ник / Рос. АН; Ин-т Рос. истории. – СПб.: Блиц, 1995. – 415 /1/ с.
29. Савич А.П. Митьковское общество потребителей /
А.П. Савич // Селянин. – 1915. – № 3 – 4. – С. 47 – 48.
30. С. Лихачев, Козелецкого уезда // Черниговская земская
неделя. – 1915. – № 39. – 25 сентября. – С. 9.
31. Супрун Г. Земства и кооперативы в Черниговской губер-
нии / Г. Супрун // Селянин. – 1916. – № 3 – 4. – С. 58 – 62.
32. Трапезников С.П. Аграрный вопрос и ленинская аграр-
ная программа в трех русских революциях / С.П. Трапезников. –
М.: Изд-во ВПШ и АОК, 1963. – 656 с.
33. Труды съезда представителей кооперативных учрежде-
ний Черниговской губернии 12–16 октября 1907 г. – Чернигов:
Изд-е Губ. Земства, 1908. – 235 с.
34. Ющенко А. Пути к поднятию экономического благосо-
стояния Новгород-Северского уезда / А. Ющенко // Чернигов-
ская земская неделя. – 1915. – № 15. – 10 апреля. – С. 6 – 8.

Александр Герасимчук

РАЗВИТИЕ КРЕДИТНОЙ КООПЕРАЦИИ НА ЧЕРНИГОВЩИНЕ В ГОДЫ СТОЛЫПИНСКОЙ АГРАРНОЙ РЕФОРМЫ (1907–1916 ГГ.)

*В статье исследуется процесс возникновения и развития
кредитных кооперативов в Черниговской губернии в годы сто-
лыпинской аграрной реформы (1907–1916 гг.).*